

Originalni naučni rad
UDK 725.94(497.4)
7.025:174(497.4)

Miha Kozorog,
*Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta,
Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo*

STRUČNJACI I ENTUZIJASTI U MEMORIJALNIM KRAJOLICIMA VELIKOG RATA: NEJEDNAKOSTI I UPOTPUNJAVANJE KONZERVACIJE RATNE BAŠTINE¹

Apstrakt: Ovaj rad ispituje izradu memorijalnih krajolika Velikog rata u dolini Soče u Sloveniji, kao i razlike u konzervatorskim aktivnostima dva aktera baštine u nejednakim pozicijama: stručnjaka i entuzijasta. Prvi su državni službenici koji imaju punomoć nad „ovlašćenim diskursom o baštini”. Drugi su šačica stanovnika doline, koji volontiraju i/ili rade kao preduzetnici. U radu se upoređuju njihovi diskursi, vrednosti i prakse, ukazuje se na njihovu nejednačenost, ali se i uviđa način na koji se oni međusobno dopunjuju.

Ključne reči: očuvanje kulturne baštine, krajolik, ratno nasleđe in situ, Veliki rat, front na Soči, Slovenija

Uvod

Pravljenje memorijalnih krajolika Velikog rata u Slovenačkoj dolini Soče je svež, ali živopisni fenomen (vidi Repič 2019). Pod „memorijalnim krajolikom” mislim na očuvani predeo čiji je cilj da se sačuva sećanje na istorijski događaj. U dolini Soče, takav memorijalni krajolik često podrazumeva bojna polja fronta na Soči (*Izonco Front*) (1915–1917) odnosno fronta armija Kraljevine Italije i Austrougarskog carstva u Julijskim Alpima i uz reku Soča. U ovom radu, istraživaču njihovo izradu; konkretno, baviću se različitim perspektivama o njihovoj konzervaciji².

1 Ovaj tekst je rezultat rada na projektu Nasleđe Prvog svetskog rata: reprezentacije i reinterpretacije (2016–2018) (J6–7173) finansiranog od strane Slovenačke istraživačke agencije.

2 Pravim razliku između konzervacije, restauracije, renovacije itd, ali kad se pozivam na ove prakse odjednom, koristim krovni termin „konzervacija”. U užem smislu, u ovom članku,

U Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, čiji je deo Slovenija bila pre 1991, zvanični diskurs je umanjivao značenje i sećanje na Veliki rat, ističući Drugi svetski rat koji se vodio na njenoj teritoriji. Zbog ovoga, državna institucija za brigu o očuvanju kulturne baštine, danas nazvana Zavod za zaštitu kulturnog nasleđa Slovenije (ZZKNS) – vodila je brigu o materijalnoj baštini Velikog rata. U etnografskim intervjuima sa predstavnicom ZZKNS-a, snimio sam opis usmeno sačuvanih smernica iz 1980-ih:

„[Konzervatori lokalne izložbe ZZKNS-a – izložbe koja je (bila) odgovorna za dolinu Soče], *su videli sve* [in situ ostatke na frontu na Soči], *prepoznali sve, evidentirali sve u svojim beleškama, ali kad su diskutovali šta da rade sa time na sastanku odbora sa svojim rukovodiocima, i sa opštinama, odgovor je bio: 'Znate, kolege, nije vreme za to još uvek. Sačekaćemo još neko vreme.' I vreme je došlo nakon nezavisnosti Slovenije*”³

Osamdesetih, u vreme dok je zvanični diskurs marginalizovao Veliki Rat, nekoliko stanovnika doline Soče su na njega skrenuli pažnju kao na deo lokalne istorije. Oni su samostalno pronalazili ratne ostatke po okolnim planinama, deleći strast prema skupljanju ratne memorabilije, u udruživanju i razmeni iskustava. Grupa takvih entuzijasta iz grada Boveca je 1990. osnovala građansko udruženje nazvano 1313. Iste godine, još jedna takva grupa se pridružila njihovom skupljanju ratnih memorabilija i osnovala privatni ratni muzej u gradu Kobaridu – Kobaridski muzej. Oba dešavanja⁴, ali naročito osnivanje muzeja koji je zavisio od zarade od karata, dovela su shodno tome do prekretnice u preduzetničkim eksploatacijama fronta na Soči⁵.

U ovom radu, pažnju obraćam na različite stavove i aktivnosti sprovedene u cilju konzervacije memorijalnih krajolika Velikog rata od strane neujednačeno pozicioniranih zastupnika baštine.⁶ S jedne strane, fokusiram se na državne predstavnike baštine (naročito ZZKNS), koji se smatraju „stručnjacima” zbog njihovog profesionalnog statusa – onih koji imaju punomoć nad „ovlašćenim

pod konzervacijom se misli na prakse očuvanja fizičkih kvaliteta okoline kako bi se osigurala njena održivost. Restauracija, s druge strane, se odnosi na prakse vraćanja fizičkog kvaliteta okolini u njeno navodno „izvorno” stanje. Pod renovacijom se, pak, misli na popravljjanje ili građenje nečega na osnovu fizičkih karakteristila kroz proces konzervacije ili resaturacije.

- 3 U ovom članku, uglavnom se oslanjam na ponovljene razgovore sa dva visoko rangirana zaposlena u Kobaridskom muzeju i ZZKNS-u. Terenski rad u svrhu ovog istraživanja predstavljaju posete Kobaridu i njegovoj okolini, i obuhvataju više od dva pomenuta sagovornika. U 2016. i 2017. godini, takođe sam organizovao tri terenska rada za studente (u dve prilike zajedno sa Boštjanom Kravanjom), čiji etnografski materijal koristim u ovom tekstu. Zahvaljujem studentima na njihovom učešću u istraživanju.
- 4 Svoju tezu gradim fokusirajući se na izabrane aktere, što znači da u ovoj etnografiji ne uključujem sve aktere koji su bili deo proučavanog stvaranja baštine, jer su nepotrebni za raspravu.
- 5 Grupa 1313 je izvodila humorističke performanse na temu ratnih događaja.
- 6 Pod „zastupnicima Baštine” obuhvatam raznolike individue, udruženja i instiucije uključene u proces nasleđa.

diskursom baštine” (Smith 2006). S druge strane, fokusiram se i na privatne zaštitnike baštine, o kojima se govori kao o „entuzijastima” na osnovu njihovog volonterizma, entuzijazma i poslovne inicijative.

Konzervacija krajolika

U antropologiji i srodnim disciplinama, postoje različite predstave krajolika, te ću ovde najpre definisati kako ja razumem taj koncept. Često se ističe kako krajolik nastaje iz odnosa između čulnog bića i njegove ili njene okoline, zbog čega su se mnogi autori okrenuli fenomenologiji da bi pružili adekvatne definicije (videti npr. Ingold 1993; Tilley 1994; Hirsch 1995; Bender 2002). Oslanjanje na telesna iskustva je itekako istaknuti način pristupanja krajolicima. U ovoj analizi ja se neću baviti traganjem za neposrednim temporalnim iskustvima, već ću se usredsrediti na materijalne, simboličke i konceptualne slojeve pejzaža oblikovane u konkretnom istorijskom kontekstu. Posmatrano istorijski, odlike krajolika su formirane kako prirodnim tako i ljudskim faktorima, pri čemu se ljudski faktori poput rada i simboličko-konceptualnih intervencija (npr. zakona) uvek moraju sagledati kroz odnose snaga kakvi su postojali tokom istorije (Kozorog 2019)..

U svojoj studiji Velikog rata, Nikolas Dž. Saunders definiše krajolike kao „tekući proces”, zbog aktera koji se smenjuju i učitavaju nova značenja u njih, i kao „palimpsest preklapajućih, višeglasovnih pejzaža”, budući da različiti akteri u njih utiskuju neusaglašena značenja (2001, 37). Krajolici često funkcionišu kao materijalni čuvari sećanja na istorijska dešavanja, ali se koristim terminom „memorijalni krajolici” onda kada je takvo sećanje namerno utisnuto. Pokušaj povezivanja sa konkretnim sećanjem u ovom slučaju se ponekad opravdava snagom ovlašćenog, stručnog diskursa, dok je u drugim slučajevima to pokušaj „laičke javnosti”, čije ideje o „prošlosti” i budućnosti možda nisu usklađene sa zvaničnim stanovištem (vidi Smith 2006).

Stoga, memorijalni krajolici često predstavljaju „krajolike za raspravu” (Saunders 2001), napravljene i tumačene od strane predstavnika sa raznolikim (i često konfliktnim) sećanjima, agendama i težnjama, kao i različitim metodama formiranja pejzaža, pokretanja stvari (artefakata), simbola (narativa) i čula (doživljaja).

Pojam pejzaža je prošao kroz transformaciju u konzervaciji, koja kao stručna disciplina ponekad odobrava izgradnju memorijalnih krajolika. Polje je umnogome bilo obeleženo različitim tretmanom „prirodnog” i „kulturnog” nasleđa, što se u slučaju memorijalnih krajolika – kao proizvoda ujedno prirodnih i ljudskih faktora – ispostavlja neadekvatno (za kritiku ove podele u slovenačkom zakonu o zaštiti baštine pogledati Hazler 1999, 243–244). Krajolici odolevaju takvoj podeli i stoga su oni odigrali krupnu ulogu u nadilaženju konzervatorskog diskursa (Lennon 2012; Taylor 2012). Pored toga, na sceni je

do devedesetih bio dominantan koncept „kulturne baštine” preuzet iz istorije umetnosti. Ovaj koncept bio je fokusiran na „izuzetne” spomenike, koje je tretirao kao odvojene od okoline, te bi se otud njegovom upotrebom neretko previđao pejzaž kao površina šira od samog spomenika. Međunarodna unija za zaštitu prirode je 1992. godine ipak prihvatila koncept „kulturnog pejzaža” kao bitnu kategoriju za upravljanje zaštićenim oblastima, dok je UNESCO predložio kategoriju za prepoznavanje i zaštitu „kulturnog krajolika”. Pojam „kulturnog krajolika” je tokom devedesetih zbog toga stekao značajnu ulogu u konzervaciji (Lennon 2012; Taylor 2012). Evropska komisija je 2000. predstavila tzv. *Evropsku konvenciju za krajolik*, koja za razliku od UNESCO-a, ne ograničava pojam krajolika samo na „izuzetne” krajolike već uzima u obzir sve vrste krajolika. Ova konvencija je proširila perspektivu o pejzažima, odnoseći se prema njima kao prema bitnim delovima ljudskog identiteta i kvaliteta života, koji su stoga vredni očuvanja bez obzira na nivo „izuzetnosti”.

Trenutni slovenački Zakon o zaštiti baštine prepoznaje „kulturni krajolik” kao „nepokretnu baštinu, koja je otvoreni prostor sa prirodnim i stvorenim komponentama, čija se struktura, evolucija i korišćenje predominantno definišu ljudskom intervencijom i aktivnostima” (ZZKNS 2008). Tokom devedesetih, kada je pokrenuta debata o očuvanju bojnih polja fronta na Soči (vidi ispod), konzervatori su takođe predložili koncept „istorijskog pejzaža” sa ciljem da zaštite i regulišu „pejzažne jedinice, koje su odigrale bitnu ulogu u istoriji naše zemlje”, koju je „front na Soči svakako imao” (Černilogar 1994, 61).

Kad je reč o ratnoj baštini, UNESCO je bio pažljiv po pitanju uključivanja iste u Svetsku listu. U momentu pisanja ovog članka, UNESCO razmatra odabrane krajolike sa Zapadnog fronta Velikog rata, a u pripremi za ovu kandidaturu je i dokumentacija fronta na Soči. Stoga nije još potvrđeno kako će se UNESCO baviti takvom baštinom u budućnosti. U zborniku tekstova *Places of Pain and Shame: Dealing with 'Difficult Heritage'* (Logan and Reeves 2009) saznajemo da su svuda u svetu krajolici redizajnirani tako da nose sećanja na ratove. Ovo se događa zbog različitih interesa vlada, međunarodne politike, potomaka ratnih žrtava i, naravno, industrije turizma (o preklapanju različitih interesa u oblasti ratne baštine videti Bajuk Senčar 2018). Otud što se ovo nasleđe smatra „teškim” na nivou sadržaja, stvaranje vojne baštine često se opravdava time da će ona skrenuti pažnju na vrednost mira, što je slučaj i na Soči. Ukratko, stvaranje memorijalnog krajolika koji je u vezi s ratom je danas očiti međunarodni trend, iako se sa njim rukovodi jako pažljivo.

U konzervaciji krajolika postoji čvrst dogovor o saradnji od velikog značaja između „stručnjaka” i ljudi koji nastanjuju, rade, posećuju, poznaju, razmatraju ili imaju bilo kakvu opipljivu vezu sa ciljanim krajolikom (Lennon 2012, 59–61). Pored toga, muzeolozi su predložili koncept „eko-muzeja” kao način da se lokalnoj zajednici, koja brine o datoj baštini, prizna njena uloga u brigi za nasleđe, kao i da se prihvate postupci za održanje nasleđa uz saradnju stručnjaka i lokalne zajednice. Ipak, kao što primer koji se dole navodi de-

monstrira (videti takođe Hudales 2008, 246–254), odnosi između stručnjaka i etuzijasta često stvaraju razdor, jer su njihove vrednosti, interesi, vizije i aspiracije često različiti.

Pravljenje memorijalnog krajolika Velikog rata u dolini Soče

Nezavisnost Slovenije u 1991. se uglavnom smatra prekretnicom po pitanju sećanja na Veliki rat u Sloveniji, gde je ovaj rat umnogome povezan sa frontom na Soči. Nekoliko događaja je obeležilo ovu prekretnicu (videti Saunders et al. 2013). Na primer, knjiga Vasja Klavora o istoriji fronta na Soči, *Plavi križ (Plavi krst)*, objavljena 1991, doživela je momentalni uspeh. Kao što je spomenuto, građanski pokreti povezani sa ratom su oformljeni u ranim devedesetim, i bili su posebno snažni u dolini Soče. Štaviše, u 1993. Kobaridski muzej je osvojio nagradu za muzej Saveta Evrope, što je pojačalo interesovanje javnosti za rat.

Stvaranje ove konkretne baštine se može objasniti geo-političkim motivima. Naime, post-jugoslovenska Slovenija se suočavala sa reinterpretacijom istorije, čiji je deo bio i ponovno otkrivanje Velikog rata. Pored drugih ciljeva, svrha ponovnog pisanja nacionalne istorije bila je ta da se napravi distanca od prethodno dominantnih narativa, kao što su oni o Drugom svetskom ratu. Slovenija se u isto vreme geo-simbolički repozicionirala od „Balkana” u takozvanu „Centralnu Evropu”, delom definisanu austrougarskim nasleđem. Budućnost Slovenije se tada, povrh svega, definisala ambicijom da se ona pridruži Evropskoj uniji, a deo toga je bilo stvaranje zajedničkog evropskog nasleđa. U tom smislu, Veliki rat je prepoznat kao istorijski događaj čije nasleđe može biti transformisano u zajedničku baštinu mnogih nacija, a okvir je bio promovisanje poruke mira i saradnje u Evropi.

Lokalno, u gornjoj dolini Soče, tj. u predelima oko gradova Boveca, Kobarida i Tolmina, različiti predstavnici baštine imali su različitu svest o širim kontekstima stvaranja baštine. Ipak, većina lokalnih entuzijasta nije bila podstaknuta političkim ciljevima, već lokalnim identifikacijama, tj. time što pripadaju određenom mestu, kao i svešču da je svetska istorija ostavila trag na tom mestu. Ovi entuzijasti su otkrivali područja oko svojih kuća, tražeći ratne memorabilije, praveći privatne kolekcije i skupljajući znanje o lokalnom krajoliku u doba rata. Takvi su bili članovi 1313, koji su među prvima volontirali da renoviraju bojno polje na Ravelniku (blizu Boveca) da bi ga sačuvali kao vredan istorijski ostatak.

Opština koja je početkom devedesetih imala vlast nad gornjom dolinom Soče je 1993. godine priznala tri predela i krajolike koji im pripadaju kao ratnu baštinu: Rombon, Krn i Mengore. Dekret opštine iz ovog vremena navodi da je unutar ovih predela koji su ranije bili nezaštićeni „zabranjeno da se istražuju, traže, uništavaju ili odnose materijalni ostaci iz Prvog svetskog rata bez znanja

i dozvole stručnjaka i administrativne agencije odgovorne za kulturu” (Odluk 1993). Očito da su s priznanjem krajolika kao entiteta pod zaštitom ratne baštine, zvanični diskurs i državne institucije – naročito ZZKNS – dobili veće priznanje u ranije nereguliranim poljima. No, ne može se reći da su pre devedesetih državne konzervatorske institucije i stručnjaci bili potpuno odvojeni od memorijalnih krajolika povezanih s ratom u regionu. Prvi pokušaj povezivanja se dogodio u međuratnom razdoblju, naime 1922. godine, kada je Italija definisala predeo oko Sabotina, planine iznad reke Soča, kao svetu zonu (*zona sacra*) da bi odala počast italijanskoj vojsci koja je osvojila ovu oblast 1916. godine, pre nego što je osvojila grad Goricu. Kao što je spomenuto u uvodu, u Jugoslaviji su takođe bile prisutne određene stručne aktivnosti: stručnjaci nisu čuvali bojišta Velikog rata, ali su svakako prikupljali znanje o in situ materijalnim ostacima još tokom osamdesetih (Fortunat Černilogar 1994, 60–61). Brinuli su se čak i o grobljima koja predstavljaju svojevrsni vid krajolika, a o kojima su, uz to, već posle Velikog rata međudržavne komisije sklopile sporazume o zaštiti i očuvanju.

Područja bojnih polja ipak nisu bila prisutna u stručnom diskursu i konzervacijskim aktivnostima, i uglavnom su postala problem samo kao reakcija na *bottom-up* inicijative⁷. Stoga, za razliku od Zapadnog fronta, npr. Francuskog, gde je između 1919. i 1939. vlada uspostavila memorijalne krajolike (*zones rouges*) na bivšim bojnim poljima i borila se sa lokalnim poljoprivrednicima koji ih nisu želeli (jer su želeli da obnove obradivu zemlju) (Saunders 2001, 42), u dolini Soče tek nakon jednog veka došlo je do potrebe da se popuni konzervatorska praznina. Predstavnica ZZKNS opisuje situaciju u devedesetim ovako:

„Morate shvatiti da su rovovi bili puni naslaga granja i lišća koje se skupljalo 90 godina. Pojedinci koji žive u predelima Boveca, Kobarida, Tolmina i Nove Gorice, entuzijasti, osnovali su udruženja građana. [Spominje neke od njih] Stoga, ova udruženja su počela da se organizuju i da restauriraju [in situ ostatke]. Sad... Mi smo ih onda posećivali i govorili im: ‘Nemojte raditi to sami, hajde da radimo zajedno, iskoristite i arheologe [zaposlene u ZZKNS-u] da biste to odradili na pravi način [jer ćete dobiti instrukcije] gde da kopate.’ Nije bilo saglasnosti [...], nismo mogli da ostvarimo uspeh sa ovom [inicijativom].”

Stručnjaci su primetili da su entuzijasti intervenisali oko materijalnih ostataka na različitim mestima u dolini, uglavnom bez dostavljanja izveštaja supervizorima o aktivnostima ili bez saglasnosti o tome kako bi trebalo postupiti. Sredinom devedesetih konzervatori su primetili da je stav prema ratnoj baštini „nefer, što se vidi u ekspanzivnom pljačkanju materijalnih ostataka sa terena, kako od strane domaćih, tako i od strane stranih kolekcionara” (Fortunat Černilogar 1994, 63). Tokom devedesetih se stoga produbilo neslaganje između entuzijasta i stručnjaka po pitanju toga ko bi smeo i kako bi trebalo raditi na problemu osnivanja memorijalnih krajolika. Lokalni *bottom-up* akteri, vođeni osećajem pripadnosti, smatrali su da su oni prvi došli na teren, te da su stoga legitimni sopstvenici baštine. S druge strane, stručnjaci su smatrali da dosad

7 Incijative organizovane odozdo na gore, prim. prev.

„skrivena” baština dobija previše pažnje te da može biti ugrožena u slučaju da se sa njom pogrešno postupa.

Kasnih devedesetih, Kobaridski muzej (ili, tačnije, osoba povezana s njim) ipak je izvršio intervenciju da popuni raskorak između entuzijasta i stručnjaka. Muzej se pokazao, ekonomski i simbolički, kao najuspešniji u *bottom-up* inicijativama, ali takođe i kao pouzdan za nacionalne kreatore politike: „[N]akon decenije uspešne promocije u Evropi sa izvanrednim narativom [o Velikom ratu] i jakom anti-ratnom porukom, [Kobaridski muzej] je postao interesantan politički medij za državu Sloveniju” (Kravanja 2014, 93). U muzeju se javila ideja da se uspostavi posrednik, lokalno aktivni akter, koji bi koordinisao građansko udruženje putem stručnog prisustva u saradnji sa ZZKNS i drugim relevantnim institucijama (npr. javnim muzejima u Tolminu i Novoj Gorici). Slovenačka vlada je zbog toga 2000. godine prihvatila desetogodišnji program evaluacije in situ baštine Velikog rata u dolini Soče, osnivajući Fondaciju Put mira u regionu Soča da bi obavljala ovaj zadatak. Vlada je takođe obezbedila resurse za njeno funkcionisanje.

Fondacija Put mira u Kobaridu je 2007. osnovala šest memorijalnih krajolika kao deo svoje mreže: Ravelnik, Čelo, Zaprikraj, Mengore, Mrzli vrh i Kolovrat. Neki od njih, kao npr. Ravelnik, bili su aktivni već mnogo godina, pa su zahtevali novi aranžman i saradnju sa lokalnim akterima koji su ih stvorili. Iako je koordinacija građanskih udruženja bila jedna od njenih zaduženja, Put mira je ipak – zajedno sa Kobaridskim muzejom – izgradila i svoj „sopstveni” memorijalni krajolik. U narednom delu, obratiću pažnju na planinu Kolovrat, koja je, kao memorijalni krajolik, produkt Kobaridskog muzeja i Puta mira, i koje osvetljuje dalje razlike između privatnih, *bottom-up*, i državnih, stručnih pristupa konzervaciji krajolika.

Turistički pejzaž

Kobaridski muzej je devedesetih pokazivao značajan razvoj i simbolizovao priču o uspehu u polju industrije baštine za celu Sloveniju, ali naročito lokalno. Zbog toga, „Kobarid je dobio potpuno novi identitet. Grad je počeo da stvara ime po muzeju, a ne obrnuto” (Kravanja 2014, 102). Privatni muzej je bio uspostavljen u okvirima saradnje između lokalnih entuzijasta, od kojih su neki bili kolekcionari ratnih memorabilija, a neki javne ličnosti uključene u lokalne politike; ove javne ličnosti su se ipak pokazale kao „vizionari” sa širim, a ne lokalno ograničenim vidicima i planovima. Saradnja je otpočela kao građansko udruženje, ali je uskoro bila transformisana u neprofitnu organizaciju koja ipak od baštine pravi profit. Ovo predstavlja jedan od prvih pokušaja u Sloveniji da se baština tretira kao roba. Ipak, ne samo što je muzej bio predvodnik nacionalne industrije nasleđa, nego je takođe važio za ekonomski uspeh, koji je postepeno uspeo da obezbedi radna mesta za nekolicinu ljudi. Pored brendiranja lokaliteta

i zapošljavanja, privatni muzej je takođe instrumentalizovalo ratnu baštinu zarad državne diplomatije (Kravanja 2014, 93), time učvrstivši ulogu posrednika u kreiranju baštine na nacionalnom i međunarodnom nivou.

Kobaridski muzej je bio u potpunosti (ili umnogome) zavistan od tržišta, tj. od prodaje karata. U cilju da se poveća prodaja i vidljivost, muzej je prepoznao turistički potencijal krajolika u ranim fazama razvoja: „Kobaridski muzej, kao deo njegove atraktivne ponude, reorganizovao je i očistio [deo linije fronta ispred Kobarida] u turističke svrhe” (Fortunat Černilogar 1994, 59). Ipak, ideje o ratnom memorijalnom krajoliku su se razmnožile lokalno i internacionalno (vidi gore), i muzej je uvideo da lokalni krajolik može da posluži kao moguća niša za dalji razvoj, jer snažnije stimuliše različita iskustva ratne baštine od prezentacije u zatvorenom.

Stoga, kada je Put mira uspostavljena kao organizacija podržana od strane države, ovaj privatni muzej je izveo dvostruki potez. S jedne strane, garantovao je svojim društvenim i kulturnim kapitalom da akteri baštine u Kobari-du, gde su i muzej i nova fondacija imali (u određenim aspektima međusobno povezano) sedište, poseduju potrebno znanje da obavljaju zadatke dodeljene Putu mira. Ti zadaci su bili procenjivanje in situ ratnog nasleđa, nadgledanje aktivnosti *bottom-up* aktera koje se tiču baštine, i koordinisanje različitih aktera uključenih u očuvanje memorijalnih krajolika. S druge strane, muzej je takođe pokazao interes da upravlja svojim „sopstvenim” memorijalnim krajolikom (kao što je, npr. 1313 u Ravelniku). Njegov cilj je zapravo bio da se napravi „muzej na otvorenom” na planini Kolovrat gde, do kasnih 1990ih, delatnosti očuvanja nisu bile prisutne. Ovo interesovanje za Kolovrat je delom proizašlo iz ideje izgradnje „prekograničnog muzeja” jer je Kolovrat granična planina, pa je cilj memorijalnog krajolika bio da izvrši istorijski zadatak povezivanja prethodno podeljenih pograničnih područja (Kozorog 2019). Ipak, Kolovrat je naročito interesantan jer je lako dostupan turističkim autobusima i ima spektakularan pogled na okoline alpske i mediteranske pejzaže, što je, dakle, atraktivno kao potencijalna turistička ponuda muzeja.

Posetio sam Kolovrat zajedno sa predstavnikom Kobaridskog muzeja koji se tu smatra za jednog od vodećih autora memorijalnog krajolika. Tom prilikom, on se prisećao da je pre konzervatorskih radova područje bilo prekriveno grmljem, dok su rovovi i pećine, koji sada predstavljaju glavnu atrakciju mesta, bili ispunjeni zemljom i kamenjem. Osim toga, samo je nekoliko ratnih entuzijasta bilo upoznato sa ovim vojnim kompleksom i bez lokalnog znanja ovo nasleđe bi ostalo neopaženo. Stoga, po njegovim rečima, lokalni entuzijasti su veoma bitni akteri u procesu kreiranja baštine u ovoj oblasti, jer poseduju znanje o određenim mikro-lokacijama. Prema tome, treba imati poštovanja prema njima, jer oni stvaraju nešto dragoceno, što je ranije bilo napušteno i nepriznato.

U stvaranje memorijalnog krajolika na Kolovratu uloženo je mnogo vremena u ranim dvehiljaditim. Put mira je privukao državni fond za plaćanje radnika, koji su očistili teren od vegetacije, iskopali prve ostatke, i sagradili pot-

porne zidove i nadstrešnice za rovove. U ovom konkretnom slučaju, uzor za rekonstrukciju je bio memorijalni krajolik u Austriji pod vođstvom organizacije *Dolomitenfreunde*, koja je počela sa takvim radovima već sedamsedesetih i osamdesetih. Međutim, kako je moja sagovornica objasnila, na Kolovratu su se izbegle greške napravljene u Austriji, naročito u pogledu materijala koji su korišćeni za rekonstrukciju rovova. Na Kolovratu je navodno zbog toga korišćen održiviji i prirodni materijal, dok je plastika izbegavana. No, usled nedostatka stručnosti u ovoj oblasti zaštite, oni koji su bili uključeni u radove na Kolovratu su morali da improvizuju i pronađu ad hoc rešenja. Drugim rečima, oni su učili o svojstvima materijala i načinu na koji su rovovi izgrađeni tako što su otkopavali sam materijal iz zemlje. Kako moj sagovornica opisuje proces rekonstrukcije, moralo je da se odluči kako napraviti rov bez dokumenata, planova ili bilo kakve jasne ideje o načinu na koji su te konstrukcije građene u ratu. Tek kasnije, kada su građevinski radovi bili gotovi, neko je u arhivi pronašao fotografiju predela, uslikanu malo nakon rata:

„Stalno smo se pitali da li smo na dobrom putu sa renovacijom ili ne jer nismo imali originalna dokumenta sa ovog mesta. [...] I postojala je polemika: ‘Ovi rovovi nikad nisu bili pokriveni!’ [...] Pa, na kraju, dve godine nakon što su napravljeni, moje kolege su pronašle originalna dokumenta iz Muzeja inžinjerstva u Rimu. [...] Dobili smo fotografije celog područja, te ako pogledate te fotografije i ako pogledate tamo, sve je napravljeno kako je bilo. Morate pratiti svoj instinkt i logiku.”

Stoga, u neku ruku, akteri uključeni u radove su na Kolovratu rekonstruisali krajolik putem improvizacije. Njihova odlučnost da rekonstruišu ovu oblast je ipak nagrađena time što se pokazalo da su se određene pretpostavke ispostavile kao tačne.

Naravno, pristup koji se oslanja na pretpostavke, i koji biva sproveden tvrdoglavo i nestpljivo, bez temeljnog istorijskog izučavanja dokumenata i uz neodgovarajuću arheološku istragu okoline izaziva zabrinutost i sumnje stručnjaka u konzervaciji. Ukratko, iz tačke gledišta konzervatora, ovaj pristup nije bio mnogo drugačiji od prethodnih radova entuzijasta, npr. 1313. Dakle, mada je Put mira trebalo da spreči dalje amaterske prakse konzervacije i da obezbedi stručnost u ovoj oblasti, ono što je urađeno na Kolovratu je više težilo rekonstrukciji i obnovi, nego pravilnoj restauraciji i konzervaciji ratnih ostataka. Kao što je prokomentarisao bivši konzervator, poznavalac ostataka Velikog rata na tom području, Kolovrat je jednostavno „neautentičan”.

U dolini Soče, gde je ratno nasleđe dobijalo sve veće priznanje i gde su članovi *bottom-up* organizacija bili spremni da ulože svoj trud u izradu memorijalnih krajolika, radovi na Kolovratu su podstakli brigu, naročito zato što su bili pod okriljem Puta mira. Stručnjaci su tekuće procese baštine nekad nazivali terminima poput „Diznilend” i „diznifikacija”. Ove etikete su bile naročito primamljive nakon što se stekao uvid u to da su memorijalni krajolici magnet za turiste. Kritičari smatraju da je u kontinuiranom procesu baštine, estetika renoviranih krajolika bila viđena kao bitniji kvalitet od istorijske tačnosti.

Kako mi je predstavnica ZZKNS objasnila, ZZKNS se opredelio za suštinski drugačiji pristup očuvanja od onog sprovedenog na Kolovratu. Ukratko, njegov standard može biti sumiran sledećim instrukcijama: „*Uklonite žbun i učinite rovove vidljivima, ali nemojte ih renovirati tako da izgledaju kao da se rat završio tek juče.*” Reprezentativni primer ovakvog pristupa je po mišljenju moje sagovornice memorijalni krajolik Zaprikraj. Lokalni entuzijasti su bili krucijalni za konzervacijske radove u procesu njegovog očuvanja, ali ovi radovi su u potpunosti bili pod nadzorom ZZKNS. Dakle, iako su lokalci bili „vodeći organizatori celog čišćenja”, krajolik je bio „samo očišćen, ništa nije dodatno sagrađeno, sem jednog dela”, gde je učvršćen suvi zid zarad očuvanja od prirodnih sila na nepredvidljivim alpskim terenima. Stoga, za ZZKNS, pravi pristup zahteva praćenje tačnih podataka o tome kako su stvari izgrađene pre sto godina, kao i dozvolu za dodatno građenje (rekonstrukciju) samo u izuzetnim slučajevima, poput onog koji podrazumeva učvršćivanje ugroženih delova.

Memorijalni krajolik na brdu Mengore smatra se za još jedan dobar primer takvog „rigoroznog pristupa”, kako duhovito primećuje moja sagovornica iz ZZKNS. Ipak, rezultati konzervatorskih pristupa sprovedenih na Mengoru i Kolovratu se umnogome razlikuju. Na Mengoru, posetilac ne može da prođe duž rovova jer su oni uglavnom zatrpani zemljom; stoga se na površini vidi samo njihov raspored jer se zemlja blago talasa u odnosu na njihovo prostorno uređenje. Za razliku od toga, na Kolovratu, posetilac može da se prošetava po rovovima koji su iskopani, renovirani i ponovo izgrađeni. Dakle, na Mengoru se hoda po pejzažu formiranom tokom i nakon rata, koji je bio samo skromno očišćen od žbunja i đubreta u konzervacijske svrhe, pa su neke odlike pejzaža sada vidljivije. S druge strane, na Kolovratu se hoda po pejzažu koji je nedavno izgrađen na istorijskom mestu pomoću zamisli o tome kako bi dati pejzaž trebalo da izgleda. Akteri odgovorni za radove na Kolovratu su stoga ostali pri tome da izgrade turističku atrakciju koja nije bila usklađena s perspektivama ZZKNS o konzervatorskim radovima na temu Velikog rata. Ovaj propust je najverovatnije učinjen zbog ekonomskih razloga. Da su učesnici radova na Kolovratu pratili instrukcije stručnjaka, izgradili bi mesto u manjoj meri stimulišuće za čula, dakle, mesto koje je manje interesantno posetiocima. Otud Kolovrat danas među svim memorijalnim krajolicima gornje doline Soče, bez sumnje privlači najveći broj posetilaca.

No, ostaje pitanje zašto i kako je ZZKNS konačno prihvatio ovakav ishod na Kolovratu, iako su izražavali sumnje tokom radova. Možda je saglasnost bila moguća jer memorijalnih krajolika na Soči ima mnogo te se eventualne štete počinjene renovacijom na jednom određenom mestu (Kolovratu) lakše tolerišu. Predstavnica ZZKNS opravdava rezultate radova na Kolovratu time što tvrdi da ovo područje nije pod zvaničnom zaštitom (kao što su drugi memorijalni krajolici u dolini), te je otud bilo moguće pristupiti konzervaciji tako traljavo. U isto vreme ZZKNS je redefinisao tekuće procese na Kolovratu u pojave „rekonstrukcije” i „ponovnog pronalaska”, za razliku od onog što stručnjaci smatraju

pravom „konzervacijom” baštine. Ranije pomenuta bivša konzervatorka nam je rekla da je Kolovrat prosto „fina lokacija za školski čas istorije”, ali da nije primer očuvanog krajolika. Za predstavnicu ZZKNS takođe „Kolovrat nije uređen kao spomenik već je didaktički uređen”. Poslednje, ali ne i najmanje važno, za ZZKNS, kao i za druge aktere koji su deo spomenutog procesa, bilo je jasno da lokalni akteri u procesu baštinjenja zavise od turizma, čiji zahtevi se nekad sudaraju s doktrinama konzervacije, čime se procesi na Kolovratu prepuštaju sopstvenoj evoluciji.

Zaključak

Upoređivanje aktera u procesu baštinjenja uključenih u izradu memorijalnog krajolika Velikog rata u dolini Soče ukazuje na nejednakost vrednosti koje se dovode u vezu s ratnim nasleđem. Entuzijasti tvrde da imaju pravo na određeno vlasništvo jer su lokalci i zato što su prvi došli na teren, gde ne samo da su istraživali in situ ostatke u ranim fazama, već su i učinili ovu baštinu održivom time što su je približili turističkom tržištu (što je snažan argument u savremenoj Sloveniji, gde je poduzetnički diskurs danas sveprisutan). Za njih, dakle, baština ima identitetsku i ekonomsku vrednost; ona pripada i predstavlja „njihovo mesto”, gde se formiraju „dodatne vrednosti” (i neki poslovi) u turizmu. Postoji i ideja da je perspektiva entuzijasta u velikoj meri orijentisana na budućnost, jer pitanje za njih važno glasi kako učiniti baštinu održivom na duže staze, budući da je tržište važan izvor njenog očuvanja. U tom smislu, turizam se ističe kao prirodan izbor.

S druge strane, stručnjaci za konzervaciju imaju veoma različitu perspektivu koja insistira na pridržavanju pouzdanih podataka o istorijskom okruženju i korišćenim materijalima, odnosno na odgovornosti spram specifičnih metoda i procedura rada, dokazanih i postojanih na polju konzervacije. Za stručnjake, ratno nasleđe i bojna polja poseduju neosporivu vrednost u svojstvu čuvara sećanja o „izvanrednim istorijskim događajima”. Opet, može se reći da je perspektiva stručnjaka orijentisana na budućnost, ali ne u istom smislu kao u slučaju entuzijasta. U ovom slučaju, orijentisanje na budućnost se prvenstveno odnosi na stručno očuvanje in situ ostataka, kao i na politiku (inter)nacionalnih narativa o prošlosti, koje obično ne zavise od prihoda od turizma.

Međutim, kao što primer Kolovrata dokazuje, ta nesrazmernost vrednosti nije nužno prepreka za suživot različito orijentiranih aktera baštine u memorijalnom krajoliku. Stručnjaci su u ovom slučaju prihvatili entuzijastičan i preduzetnički pristup konzervaciji, time što su osmislili nove kategorije kako bi dihotomizovali „prave” od onih komercijalno orijentisanih praksi očuvanja. Dakle, na ovom slučaju se primenjuje razlikovanje „rekonstrukcije” od „konzervacije”, kao i razlikovanje „didaktičke lokacije” od „spomenika”. Međutim, ovaj lingvi-

stički manevar prihvatanja različitosti u oblasti izrade memorijalnih krajolika je najverovatnije izazvan time što su stručnjaci priznali poduzetničku zavisnost od tržišta i odali priznanje ogromnom poslu koji su obavili entuzijasti, koji su stvarno bili pioniri u otkrivanju potencijalne baštine fronta na Soči. Osim toga, uloga stručnjaka u memorijalnim krajolicima je tokom devedesetih proširena i dobila je sopstvene poluge za regulisanje ove oblasti. Stručnjaci bi stoga verovatno intervenisali da su proučavani pejzaži bili oskudni i ugroženi, ali pošto je fond relativno velik, nije bilo potrebe za prevelikom restrikcijom, pa su stručnjaci, entuzijasti i preduzetnici naučili da imaju zajedničku, plodnu saradnju na istom prostoru. Ovo se čini plodonosnim, jer Put mira objedinjuje prilično raznovrsne memorijalne krajolike, koji pokrivaju i turističko uzbuđenje za obnovljene rovove na Kolovratu, i pažljivo razmatranje manje „spektakularnog” područja Mengore. Ova kombinacija izgleda ima potencijala da zadovolji obe navedene perspektive orijentisane ka budućnosti.

Literatura

- Bajuk Senčar, Tatiana. 2018. From the Hinterland: Commemorating the Centenary of World War I in Bohinj. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 73: 47–66.
- Bender, Barbara. 2002. Time and Landscape. *Current Anthropology* 43: S103-S112.
- Fortunat Černilogar, Damjana. 1994. Materialne ostaline Soške fronte na Tolminskem. *Kronika* 1994: 59–63.
- Hazler, Vito. 1999. *Podreti ali obnoviti? Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konservatorstva na Slovenskem*. Ljubljana: Rokus.
- Hirsch, Eric. 1995. Landscape. Between Place and Space. In *The Anthropology of Landscape. Perspectives on Place and Space*, edited by Eric Hirsch and Michael O'Hanlon, 1–30. Oxford: Clarendon Press.
- Hudales, Jože. 2008. *Slovenski muzeji in etnologija. Od kabinetov čudes do muzejev 21. stoletja*. Ljubljana and Velenje: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Ingold, Tim. 1993. The Temporality of the Landscape. *World Archaeology* 25 (2): 152–174.
- Kozorog, Miha. 2019. On the Border: Perspectives on Memory Landscapes between Slovenia and Italy. In *Rediscovering the Great War: Archaeology and Enduring Legacies on the Soča and Eastern Fronts*, edited by Uroš Košir, Matija Črešnar and Dimitrij Mlekuž, 63–76. London and New York: Routledge.
- Kravanja, Boštjan. 2014. Selling and Sharing Culture. On Relations Between Cultural Heritage, Nature Conservation and Tourism Development Institutions in the Upper Soča Valley, Slovenia. *Narodna umjetnost* 51 (1): 89–112.
- Lennon, Jane L. 2012. Cultural Landscape Management. International Influences. In *Managing Cultural Landscapes*, edited by Ken Taylor and Jane L. Lennon, 45–69. London and New York: Routledge.
- Logan, William and Keir Reeves (eds.) 2009. *Places of Pain and Shame. Dealing with 'Difficult Heritage'*. London and New York: Routledge.

- Odlök. 1993. Odlök o dopolnitvi odlöka o razglasitvi kulturnih in zgodovinskih spomenikov ter naravnih znamenitosti na območju občine Tolmin. *Uradno glasilo N. Gorica* 6: 70–71.
- Saunders, Nicholas J. 2001. Matter and Memory in the Landscapes of Conflict. The Western Front 1914–1999. In *Contested Landscapes. Movement, Exile and Place*, edited by Barbara Bender and Margot Winer, 37–53. Oxford and New York: Berg.
- Repič, Jaka. 2018. Memorialization of the First World War in the Landscape of the Julian Alps. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 73: 27–46.
- Saunders, Nicholas, Neil Faulkner, Uroš Košir, Matija Črešnar and Sian Thomas. 2013. Conflict Landscapes of the Soča/Isonzo Front, 1915–2013. Archaeological and Anthropological Evaluation of the Soča Valley, Slovenia. *Arheo* 30: 47–66.
- Smith, Laurajane. 2006. *Uses of Heritage*. London and New York: Routledge.
- Taylor, Ken. 2012. Landscape and Meaning. Context for a Global Discourse on Cultural Landscape Values. In *Managing Cultural Landscapes*, edited by Ken Taylor and Jane L. Lennon, 21–44. London and New York: Routledge.
- Tilley, Christopher. 1994. *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments*. Oxford: Berg.
- ZVKD. 2008. Zakon o varstvu kulturne dediščine. *Uradni list Republike Slovenije* 16/2008.

Primljeno: 07.09.2018.

Odobreno: 20. 09. 2018.

Miha Kozorog

Experts and Enthusiasts in the Great War Memorial Landscapes: Incommensurability and Complementation in War Heritage Conservation

Abstract: This paper examines the making of the Great War memorial landscapes in the Soča Valley in Slovenia, and differences in related conservation activities by two unevenly positioned heritage agents: experts and enthusiasts. The first are public employees who own mandate for an “authorized heritage discourse”. The second are a handful of inhabitants of the valley, who operate as volunteers and/or entrepreneurs. The paper compares their discourses, values and practices, points at their incommensurability, but also proposes that they prove complementary to each other.

Keywords: cultural heritage conservation, landscape, the in situ war heritage, the Great War, the Soča Front, Slovenia